

VÁRADI MONIKA MÁRIA–DORIS WASTL-WALTER–
FRIEDRICH VEIDER

*Menni vagy maradni – a végek dilemmája*¹

Bevezetés

A hajdan vasfüggönyként elhíresült, két világrendszer elválasztó, hosszú európai határvonal mentén fekvő periferikus térségeket évtizedeken át a lakosság többé-kevésbé intenzív elvándorlása jellemezte, emellett a határvidékeken élők a történelem folyamán a migráció változatos formái érintették – legyen az menekülés, kitelepítés a második világháború alatt és után, távolsági ingázás vagy a határok lebontása után megjelenő új „népvándorlási” hullám. Így hát nem meglepő, hogy a különböző országhatárok mentén élő családok három generációjával készített interjúk egy részében az elvándorlás, a migráció és következményeik elbeszélése fontos tematikus egységet képezett, s hogy egyes esetekben a „menni vagy maradni” dilemmája különös

¹ Tanulmányunk az Európai Unió 5-ös keretprogramja által támogatott nemzetközi kutatás keretén belül készült. A kutatás címe *Border Discourse: Changing Identities, Changing Nations, Changing Stories in European Border Communities*, vezetője Ulrike H. Meinhof volt. A kutatás az egykori vasfüggöny mentén fekvő településpárookra terjedt ki, és háromgenerációs családokban készült interjúk elemzésén alapult. A településpárok és határvidékek: Görlitz-Zgorzelec (német-lengyel határ), Mödlareuth és környéke (német-német határ), Bärenstein-Vejprty (német-cseh határ), Moschendorf-Pinkamindszent (osztrák-magyar határ), Eisenkappel/Zelezna Kapla-Jezersko (osztrák-szlovén határ), Gorizia-Nova Goriza (olasz-szlovén határ). A nemzetközi kutatócsoport által alkalmazott módszer sajátossága az volt, hogy az beszélgetőpartnereknek településük egy-egy fontos korszakához, illetve a határhoz, a határon átívelő kapcsolatokhoz, a közös történelemhez fűződő fényképek által kiváltott emlékezése, reakciója képezte a részben strukturált interjúk alapját. Lásd ehhez: Meinhof-Galasincki 2000. A kutatási eredmények feldolgozása során először az egyes határvidékekre jellemző, sajátos narratívákat elemezték a kutatócsoportot alkotó teamek – lásd Meinhof 2002. A második szakaszban a határvidékeken átívelő, gyakran felbukkanó narratívákat dolgozták fel – mint az unióhoz kapcsolódó várakozások, félelmek, a határ menti vidékeken élő fiatalok identitáskonstrukciói, az etnikai és nyelvi különbségek, a „mások”-ról alkotott képek, vagy éppen a menni vagy maradni dilemmája. Lásd Meinhof 2003. A kutatócsoport tagjai a beszélgetőpartnerek anyanyelvén készített, majd angolra fordított interjúikban megkeresték az egyes témákhoz illeszkedő részleteket, és amit találtak, körözték egymás között. A tanulmányunkban idézett interjúkat Heidi Armbruster, Anita Bister, Ola Galasincka, Craig Rollo, Ilona Scherm, Pavla Tiserova és Váradi Monika készítették. Tanulmányunkat először német és angol nyelven írtuk meg, a magyar változat elkészítésében való közreműködéséért Gulyás Juditnak tartozunk köszönettel. A kutatásról részletesen lásd: www.borderidentities.com

élességgel vetődött fel. Néhány interjúalanyunk életének egy korábbi szakaszában vagy éppen aktuálisan állt a döntés előtt: elhagyja-e határ menti lakóhelyét vagy mégis maradjon. Más esetekben a téma akkor bukkant elő, amikor arról kérdeztük adatközlőinket, miként képzelik el életüket tíz év múlva.² Beszélgetőtársaink egy része számára tehát a maradás, illetve az eltávozás közötti döntés mélyen megélt dilemmaként jelentkezett, míg másoknál inkább hipotetikus természetű, magából az interjúszituációból fakadó kérdés-ként merült föl. Ugyanakkor a két lehetőség közötti választás minden esetben „valódi” problémaként jelent meg, vagyis beszélgetőpartnereink narratív stratégiái azt a célt szolgálták, hogy döntésüket érvek és ellenérvek felsorolásával, az alternatívák számbavételével és egyúttal pozitív vagy negatív minősítésükkel legitimálják.

A távozás, illetve a maradás mellett szóló érvek részint racionális természetűek; legtöbbjük arra a tényre mutat rá, hogy a határ menti településeken nincs elegendő és megfelelő munkalehetőség, így azután az itt élők kénytelenek máshová költözni, hogy megélhetésüket biztosítani tudják. Az ilyen, tisztán gazdasági jellegű megfontolásokon alapuló érvek mindenekelőtt a keletnémet falvakban és városokban bukkantak fel, ám mindegyik határtelepülésen jellemzően a fiatal nemzedék képviselői azok, akik tervezett/fonolgtatott elköltözésük indokaként és igazolásaként újra és újra a munkalehetőségek hiányát, a megélhetés nehézségeit említik. Ezzel szemben az idős és középkorú nők és férfiak elbeszéléseiben, amikor arra fordul a szó, miért *maradtak* eddig, miért maradnak a jövőben is a maguk határ menti közösségében, egyfajta *erkölcsi dilemmaként* jelenik meg a menni vagy maradni kérdése. E narratív konstrukciók szinte alig tartalmazznak a megélhetésre hivatkozó okfejtéseket, ehelyett olyan toposzok köré rendeződnek, amelyek a helyben maradás, illetve az elköltözés tényét *morális* és erős érzelmi *jelentőséggel* ruházzák fel. A helyben maradáshoz ugyanis pozitív tulajdonságok kapcsolódnak, mint például kötelességtudat, állhatatosság, kitartás, ugyanakkor mintegy magában hordja jutalmát is, hiszen a maradó számára a biztonság, a szabadság, az otthonhoz való kötődés, legfőképpen azonban az integritás érzését nyújtja. A menni vagy maradni kérdését erkölcsi dilemmaként megkonstruáló narratív stratégiák hozzásegítik az interjúalanyokat pozitív identitásuk kialakításához és fenntartásához, valamint lehetőséget teremtenek arra, hogy az érintettek a maguk helyzetét cseppet sem periferikus, marginalizált, jóval inkább természetes, mondjuk így, normális helyzetként értelmezhesék és reprezentálhassák.

A menni vagy maradni kérdése nem egyforma gyakorisággal és élességgel bukkan fel a vizsgált határtérségekben; az eltérés az egyes határok jellegében és a különféle határközösségek marginalizációjának mértékében gyökerezik. A dilemma különösen élesen a vasfüggöny keleti oldalán vetődik fel, ahol a határtelepülések periferikus helyzete a rendkívül szigorú határellenőrzéssel

² Egyike volt azon kevés kérdésnek, amelyeket mindenütt, mindenkinek föl kellett tennünk.

és határlezárással párosulva mély marginalizációhoz és izolációhoz vezetett. E falvak és városok lakói számára ugyanis a vasfüggöny nem csupán az „ellenséges” nyugattól hermetikusan elválasztó határt jelentette, hanem – a belső határzár létrejötte után – országuk belső területeitől való szélsőséges elszigetelődéssel is járt. A „kettős határ”-ból fakadó marginalizáció és izoláció a szlovén–osztrák, illetve a szlovén–olasz államhatár mentén élőknek nem sújtotta, hiszen itt a határ nem volt része a vasfüggönynek, lévén Jugoszlávia el nem kötelezett állam. Az 1950-es évek második felétől pedig az udinei egyezmény értelmében az olasz–szlovén határszakaszon lehetőség nyílt bizonyos államhatáron átívelő együttműködésre. Az államhatár „áteresztő” jellege egyben azt is jelentette, hogy a határtérség Jugoszlávia belsejétől sem volt elzárva. Ezért azután a szlovén határ mentén élő emberek számára a határhelyzet nem eredményezett olyan súlyos marginalizációt, mint a keleti blokk más határtelepülésein; nem meglepő tehát, hogy az itt készített interjúkban a „menni vagy maradni” dilemmája alig-alig merült fel. Különös fontosságú ugyanakkor szempontunkból az egykori kelet-, illetve nyugatnémet határ, amely egy korábban egységes államot és nemzetet választott ketté, és ahol a vasfüggöny abszurd és félelmetes mivolta talán a legvilágosabban mutatkozott meg. A korábbi Német Demokratikus Köztársaság (NDK) határközösségeiben élők számára a menni (menekülni) vagy maradni dilemmája annál is élesebben vetődött fel, minthogy honfitársaik egy része úgymond az orruk előtt szökött át a határon Nyugatra, és azt is megtapasztalhatták, mivel jár a szökés az otthon maradt hozzátartozók számára.

Tanulmányunkban tehát főként hajdanvolt szocialista államok határközösségeiből származó elbeszéléseket elemzünk, arra törekedve, hogy a városban, illetve falun élők, valamint az egyes nemzedékek elbeszélései és narratív stratégiái közötti eltéréseket feltárjuk.

A migráció narratívái

A határ menti településeken készült interjúkban erőteljesen körvonalazódnak a migrációs elbeszélések különböző típusai. Az ausztriai Moschendorfból, más dél-burgenlandi közösségekhez hasonlóan, a 19. századtól kezdődően egészen az 1960-as évekig sokan vándoroltak ki az amerikai gyáripari övezetbe; a moschendorfi családok majd’ mindegyikének él Amerikában rokonsága; az idősebbek közül néhányan „bent”³ születtek, vagy számtalanszor megtették a tengerentúlra vezető utat (Wastl-Walter-Váradi 1994). Ezek az amerikás narratívák jellegzetes kelet-közép-európai migrációs elbeszélő hagyomány részét képezik (Greverus 1972; Kovács-Melegy 2000). A moschendorfi elbeszélések is felmutatják e migrációs típus, azaz a *láncmigráció* jegyeit: a perife-

³ A moschendorfiak, ha arról beszélnek, hogy az Államokban születtek, jártak, jellemzően a „drin”, vagyis bent jelentésű határozószót használják. A moschendorfi interjúkat Friedrich Veider készítette.

rikus vidéki környezetből származó kivándorlók a tengerentúlon próbálnak szerencsét, kint tartózkodásuk ideje alatt támogatják otthon maradt családtagjaikat, majd idővel visszatérnek szülőfalujukba, földet vesznek, hogy végre birtokos parasztok lehessenek; ám arra is találunk nem egy példát, hogy hosszabb időszakon keresztül „ingáznak” Amerika és Európa között. E migrációs stratégia sikere a többi falubelit is kivándorlásra ösztönzi, így azután az otthoni viszonyokban gyökerező kapcsolatháló mintegy áthelyeződnek Amerikába is. E kapcsolatháló lehetővé teszi, hogy fennmaradjon a kontaktus az otthon maradtakkal, emellett megkönnyítik az újonnan érkezetek beilleszkedését az amerikai környezetbe (Morawska 1985; Tilly 2001).⁴

Teljesen más elbeszéléstípus a *kényszer migrációé*, amely a történelmi katalizmákkal – mindenekelőtt a világháborúkkal – összefüggő, az üldözés, erőszak és félelem motívumaiból építkező menekülési narratívákat öleli fel. A moschendorfiak például a szovjet csapatok elől menekültek Steiermarkba, s csak idővel tértek vissza falujukba; a jugoszláv kommunistáktól való félelem késztetett menekülésre olasz és szlovén családokat Isztriáról az olasz oldalon fekvő Goriziába és környékére 1947-ben, a határ lezárását követően. A menekülés narratívái egyben a veszteségekről (föld, erdő, állatok, családtagok, ismerősök és barátok) beszélnek; arról, hogy ezek milyen elviselhetetlenül nagyok lehetnek, a szudétánémetek Vejprty/Weipertből való kitelepítésének szenvedéstörténetei szólnak (Holly 2002): a kitelepítettek vagyontárgyaikkal együtt otthonukat is végérvényesen elveszítették; azon kevesek pedig, akik maradhattak, kisebbségként küszködnek túlélésükért.

A migrációs narratívák harmadik típusa a vasfüggöny leomlása óta bekövetkezett társadalmi és gazdasági változások időszakának jószerivel minden migrációs formát érintő elbeszéléseihez kapcsolódik (Wallace et al. 2001). Az olasz Gorizia a legális és illegális menekültek gyűjtőhelye; ez a város szívesen jeleníti meg magát toleráns, befogadó városként, egyfajta olvasztótégelyként. Az összes határtértséget elárasztotta a bevásárlóturizmus: „csak lengyel szót hallani az utcákon”, panaszzal a görllitziek, ezzel szemben a cseh Vejprty vietnami piacán a németek a szívesen látott kuncaftok. A keletnémet közösségek elbeszéléseiben a munkalehetőség hiányából fakadó problémák merülnek fel újra és újra, ami sok helybelit távolsági ingázásra vagy elköltözésre kényszerít. A kutatásba bevont határtértségek narratíváiban mindenütt találkozhatunk a legális vagy illegális, „valahonnan keletről vagy délről jött” menekültek toposzával. A menekültek léte a biztonság elvesztésének érzését és a félelmet kelti fel beszélgetőtársainkban – az együttérzés, részvét kifejeződés-

⁴ A moschendorfi migrációs elbeszélésekhez nem tapad érzelmi, erkölcsi jelentés/jelentőség. Nem hallhatunk semmit az esetleg évekig külön élő családok gondjairól, ahogy az amerikai beilleszkedési nehézségekről sem. Ennek oka véleményük szerint abban keresendő, hogy jó néhány évtizede lezárult migrációról van szó, amelyet e közösség a mai napig legitim és sikeres stratégiának tekint, hiszen – éppen a sűrű hálózatoknak köszönhetően – az itthon maradtak éppen úgy profitáltak belőle, mint azok, akik végleg az Államokban telepedtek le.

sei nagyon ritkák –, s ehhez még arra sincs szükség, hogy kinek-kinek személyes tapasztalata, élménye legyen, elég, ha hírből ismeri a „menekültproblémát”.

A határvidékeken élők számára a migráció, az elvándorlás elterjedt és természetes stratégia a periferikus, marginális helyzetből fakadó hátrányok leküzdésére. Létezik azonban a másik lehetőség, tudniillik az, hogy nem mennek el, maradnak. Mi olyan emberekkel beszélgettünk, akik – kényszerűségből, kényelemből, önként, magától értetődő természetességgel – maradtak a határ mellett fekvő falvaikban, városaikban. Elbeszéléseik mindkét alternatíva előnyeit és hátrányait számba veszik, és a maradás, illetve a távozás mellett szóló racionális, erkölcsi, érzelmi érveket és ellenérveket fogalmazznak meg. A következő fejezetekben azt mutatjuk be, hogy azok, akik végül is maradtak, milyen érvekkel legitimálják döntésüket, milyen implicit és explicit ítéleteket fogalmazznak meg azokról, akik elhagyták a közösséget, és narratív stratégiáik miként vezetnek pozitív identitásuk kialakításához és erősítéséhez.

Menekülés és büntetés

A hajdani NDK rezsime minden erőfeszítése ellenére sem volt képes arra, hogy az egységes/össznémet identitást egyfajta új, legitim és különálló keletnémet identitássá formálja (Fulbrook 2001). Az egységes nemzettudat továbbélése, valamint a szigorúan elnyomó NDK-s diktatúra, amely még fennállásának második felében sem engedett teret semmiféle, a politikai rendszert bíráló megnyilvánulásnak, sok NDK-s állampolgárt arra készítetett, hogy „a lábával szavazzon”, azaz elégedetlensége néma kifejezéseként legálisan vagy illegálisan kivándoroljon Nyugat-Németországba. A legtöbb keletnémet állampolgár az 1950-es években és az 1960-as évek elején menekült az NSZK-ba; az NDK rezsime főként az ebből fakadó népességvesztés birtosa rá, hogy a berlini falat felhúzza, és hogy az államhatár teljes hosszában megszigorítsa a határőrizetet (Hirschmann 2001).

Az egykori NDK-hoz tartozó határközösségekben arról kérdeztük a közelmúltban még a vasfüggöny közvetlen közelében élő beszélgetőpartnereinket, vajon annak idején gondoltak-e a disszidálásra. Eva Tischler⁵ 1930-ban született, Thüringiában élő nyugdíjas.

I: Mít gondoltak azokról az emberekről, akik, úgymond, átmentek?

ET: Hát csak azt gondoltuk, hogy, hogy nekik volt merszük, hát elmentek.

I: És Ön nem gondolt időnként arra, hogy jó lenne elmenni innen?

ET: Hát, igen, ha fiatal az ember, és sokan mentek el fiatalok, akkor az ember már csak gondolta, hogy hát átmehetne ő is, vagy hogy talán jobb is odaát. De ezek talán csak ilyen képzelgések voltak, tehát hogy valami

⁵ Az interjúpartnerek valódi nevét megváltoztattuk.

pontos elképzelés lett volna ... Anyám egyedül élt, és én nem akartam ezt senkivel megtenni tulajdonképpen – addig, ameddig még lehetett ide-oda menni, addig rendben volt végül is, hanem amikor teljesen lezárták az egészet, és akkor már SOHA nem jöhettél volna haza onnan, akkor, és akkor, tudja, már örültem, hogy végül mégsem mentem át, ez ugyanis nem volt könnyű, már SOHA többé nem jöhetsz haza. Az egyik unokatestvérem átment a családjával, de TIZENHAT év. Az elején még írni sem lehetett nekik, nem volt megengedve, semmi, elmentél és közben meg a szüleid otthon maradtak és a rokonaid is. Nem tudom, képes lettem volna-e ezzel megbirkózni, ha átszöktem volna.

Az interjúrészletben Eva Tischler nem csupán azt magyarázza meg, miért nem ment nyugatra, hanem egyben arról is számot ad, hogy választása elégedettséggel tölti el. Ma már nem dönthetjük el, fiatalon valóban komolyan gondolt-e arra, hogy a határon átszökjön,⁶ mindenesetre visszatekintve ő maga igyekszik jelentéktelenné tenni ilyen irányú gondolatai súlyát; a „talán” használata bizonytalanságot fejez ki, a menekülésre, illetve a jobb életre vonatkozó „képzeltések” kifejezés, csakúgy, mint a „fiatal” jelző beszúrása ezt a narratív stratégiát hangsúlyozza. Még ha Eva Tischler semleges, negatív ítélet nélkül beszél is azokról, akik elhagyták az országot, az olyan kifejezések használata, mint „volt merszük”, az „átszökik”, a Nyugatra menekülést kimondatlanul is a kaland jelentésével ruházzák fel. A menekülés negatív konnotációja mindazonáltal világossá válik, mihelyt Tischler asszony kitér azokra az okokra, amelyek maradásra bírták. Neki is voltak rokonai, akik a határon át Nyugatra menekültek, és köztudott volt, hogy a menekültek és az otthon maradtak között bizonytalan ideig semmiféle kommunikációra nem nyílt mód, a menekültek pedig aligha remélhették, hogy valaha is hazatérhetnek. A menekülésre és egy „talán jobb élet” lehetőségére vonatkozó képzeltésekkel szembeszegezhető realitás tehát az volt, hogy a menekülés könnyörtelen büntetést ró minden érintettre, mert az emberi kapcsolatok erőszakos megszakításával és az otthon végleges elvesztésének veszélyével jár. Mindenkinek e tény tudatában kellett meghoznia döntését: megy vagy marad. Eva Tischler maradt. Egyrészt önmaga miatt, hisz, érvel, nem tudott volna megbirkózni hozzátartozói elvesztésével, azzal a beláthatatlan idővel – tizenhat év is örökkévalóságnak tűnik –, amelyet családja nélkül kellett volna eltöltenie. Másrészt döntésében a hozzátartozói iránti felelősségérzet játszott meghatározó szerepet; érvelésének magja a felelősségvállalás; azért nem szökött el, mert nem akarta kitenni rokonait a lelki szenvedésnek. Eva a beszélgetés folyamán később egy falubeli családról mesél.

⁶ Eva a Nyugatra való menekülést tipikusan a semleges „átmenni” megfelelő alakjával írja le, egyszer használja az „abhauen”-t, amit mi „szökés”-ként fordítottunk (noha talán leginkább a „lelépni” lenne megfelelő). Tanulmányunkban a menekülés és szökés kifejezést – nem tulajdonítva morális jelentést e fogalmaknak – egymás szinonimájaként használjuk.

ET: És utána a szülei nagyon nehéz helyzetbe kerültek, NAGYON-NAGYON nehéz helyzetbe. Megfigyelték őket, és kémkedtek utánuk és szörnyű volt az egész, és ez olyasmi, amit nem tehetsz meg a szüleiddel vagy a családdal.

A hatalom megbüntette a menekültek közvetlen hozzátartozóit, mert feltételezte, hogy tudtak azok szándékáról, egyetértettek döntésükkel, mi több, segítették őket a szökésben. A menekültek rokonsága ezért állandó megfigyelés alatt állt, ami annál nehezebben volt elviselhető, mert soha nem tudhatták, ki az, aki „megfigyelt, kémkedett utánad”; az interjúrészletben az általános alany használata azt a (nem alaptalan) gyanút sugallja, hogy a társadalom java része az erre hivatott erőszakszervezetek cinkosa volt.

Eva Tischler érvelésének központjában az erkölcsi kötelesség, a szülők, testvérek, a család iránti felelősségérzet áll, amely erősebb a jobb élet reményénél, az anyagi boldogulás egyéni érdekeinél, s ezzel implicit módon a felelősség hiányával – itt a menekülés és a kaland attribútumainak összekapcsolása negatívabb jelentést kap –, jellemzi azokat, akik nem törődve hozzátartozóik sorsával, Nyugatra szöktek. Ugyanakkor nem téveszthetjük szem elől azt sem, hogy Eva Tischler elbeszélése erkölcsi vezérszólamának háttérében a büntetéstől való megalapozott félelem húzódik meg.

Elemzők a keletnémetek tömeges menekülését az NSZK-ba a rezsim instabilitásának jeleként értelmezték (Hirschmann 2001), a hivatalos keletnémet diskurzusban azonban a menekülés bűnként jelent meg, amely így, természetesen, büntetést von maga után. Ez a logika az állampolgárok mindennapi életét is áthatotta, erről tanúskodik Emma Fischer elbeszélése. Az Evával közel egyidős Emma 1928-ban született, Hirschbergben él. Férje testvérei röviddel a fal felhúzása előtt a Saale folyón át Nyugatra menekültek. Emma a régen történt eseményről ma is feldúltan számol be.

EF: Nem, a felesége és a lánya már korábban elment. Elmentek a városból és nekünk meg azt mondták, hogy el kell menniük... a lányának valami baj volt a karjával, és azt akarták valahogy, és mi balgán elhittük nekik, ugye, hogy tényleg oda mennek, de valójában már Nyugatra mentek... Sokáig haragudtunk rájuk, utána már sosem hallottunk róluk ... a férjem nem is akarta, ilyenkor érintkezésbe sem szabad lépni velük, akkor, ugye, mert azt mondják, hogy nyakig benne vagyunk.

Emma évtizedekkel rokonai menekülése után is szükségesnek tartja, hogy hangsúlyozza a maguk ártatlanságát, hogy a cinkosság gyanújának még az árnyékát is elhárítsa fejük felől. Ők maguk semmit sem tudtak az egészről, sógornője, holmi betegsége hivatkozva, hazudott nekik, akik balga jóhiszeműséggel elhitték, így hát ők nem voltak, nem is lehettek bűnrészesek, sőt, haragudtak, és ahogy a későbbiekben hozzáfűzi, „nagyon nagyot csalódtak” rokonaikban. (Akikkel egyébként hosszú idő után újra kapcsolatban állnak.) Ha azonban ezen eset kapcsán Emma folyamatosan a maga és férje ártatlan-

ságáról beszél, akkor ezzel azt sugallja, hogy ebben a történetben bűn, bűnös és büntetés is létezik.

EF: De nézd, ő is megkapta a maga büntetését. Átmentek oda és a nő, a férjem féltestvére, ő később aztán az idegeivel megbetegedett, kórházba vitték, és utána már sosem jött ki ... mert utána már végig beteg volt. Mi mindig azt mondtuk, hogy ő nem tudott megszokni Münchenben, nem tudott alkalmazkodni és aztán kikészült az idegeivel... De mindenki azt mondta, hogy ezt magának köszönhette, mert átment a határon, és nem jön haza többé, és többé nem, és hogy ezért nem bírták az idegei.

Eva Tischler elbeszélésében morális fölény illeti azokat, akik, felelősséget vállalva hozzátartozóikért, nem menekültek át a határon. Eva ugyan tapasztalatai alapján tisztában van azzal, hogy a menekülés szükségszerű velejárója a büntetés, ám nem teszi magáévá az elnyomó államhatalom bűnről és büntetésről szóló logikáját, amelyet ezzel szemben Emma Fischer, úgy tűnik, nagyon is mélyen interiorizált. Emma értelmezésében ugyanis sógornője története, az asszonyé, aki nem tudta feldolgozni menekülésének következményeit és idegileg összeomlott, úgy olvasható/olvasandó, mint a menekülését, vagyis az elkövetett bűnért járó jogos büntetés. A sógornő, gyógykezelésre és gyógyíthatatlan betegségre kárhóztatattva, örökké hordozza büntetését. Emmának eszébe sem jut, hogy feltegye magának a kérdést, vajon arányos-e, sőt, egyáltalán jogos-e ez a bűnhődés, és részvétet sem érez sógornője iránt. Ő és férje csak azt tudják, mondja kicsit később, hogy a cipész sógor jól keresett, tehát „nem volt szüksége arra, hogy elszökjön”. Emma emlékezetében csak azok a kellemetlenségek hagytak mély nyomot, amelyek a rokonok menekülése miatt őket érték; haragja az elbeszélés során mindvégig őszinte és eleven, de személyes dühét egy univerzálisnak vélt erkölcsi igazságba burkolja, mely szerint a szökés bűn volt, amely magában hordozta jogos büntetését. Eva Tischler és Emma Fischer elbeszéléseikben a Nyugatra való menekülést mint mélyen morális dilemmát tematizálják, és az erre adott válasz mindkettejük számára a (többé vagy kevésbé nyíltan kifejezett) erkölcsi fölényérzetet biztosítja azokkal szemben, akik elmenekültek. Emma narratív stratégiái pedig olyan morális univerzumot hoznak létre, amelyben minden szereplő megkapja a maga jutalmát, és ha rászolgált, büntetését.

A periféria kihívásai

A megosztott Németország egyedülálló helyzete érthetővé teszi, hogy a nyugati emigráció éles kérdésként vetődött fel, míg ugyanez a téma szinte egyáltalán nem merült fel a más határtérségekben élők narratíváiban.⁷ A migráció

⁷ A kérdésre, hogy gondoltak-e valaha arra, hogy a határon át Nyugatra szökjenek, beszélgetőpartnereink jellemzően határozottan nemmel válaszoltak, vagy értetlenül kérdeztek vissza: „Mihez kezdtünk volna idegenben?” Egy magyarországi és egy hajdani keletnémet határközség-

iránya a periférikus határtérségekben jellegzetesen az ország belsőbb fekvésű területei, az emberek reményei szerint kedvezőbb életlehetőségeket felkínáló központok (nagyvárosok és kisebb városok) felé irányul. Az elbeszélésekből kirajzolódik, miként gondolkodnak az életről általában a határperiférián élők, és miként igazolják, hogy mégis itt maradtak.

A pinkamindszenti háziasszony, Gábor Róza 1948-ban született. A 20. század második felében az osztrák–magyar államhatár mellett meghúzódó Pinkamindszent lakossága drámai módon csökkent. A pinkamindszentiek nem láttak jövőt gyermekeik számára az elszigetelt, magára maradt faluban, ahol csak a mezőgazdaság kínált munkalehetőséget, ezért a térszbe kényszerített parasztsaládok a háztáji gazdaságukból befolyó jövedelmükkel segítették gyermekeiket abban, hogy elmenekülhessenek a közeli vagy távolabbi városokba (Váradi 1999). E stratégia olyan periférikus térségekre jellemző, ahol a tömeges elvándorlás általános és elfogadott jelenség; mi több, a falubeli társadalom tehetségtelen, vesztes embernek tartja azokat, akik nem hagyták el a falut, akár csak azokat, akik ugyan elmentek, ámde idővel visszatérnek (Reichert 1982, Váradi 1999). Róza elbeszélésében nem osztja ezt az ítéletet; ő egyike azoknak, akik a középgenerációból Pinkamindszenten maradtak.

I: Ez hogy van egyébként, hogy nem mentetek el? Testvéred is itt, mármint édesanyád testvére is itt van, meg ti is mind a ketten.

GR: Hova mentem volna?

I: Annyian elmentek innen, fiatalok is.

GR: Hmmm. Őszintén, meg se fordult a fejembe. Soha. Hogy én innen elmenjek. Hát most hagytam volna itt őket? Hát akkor még élt édesapám is. Nagynéném is. Úgyhogy nem. Az, hogy azér, aki dolgozni járt, szóval, aki úgy ment dolgozni, hogy két műszakba vagy három műszakba, szóval annak is volt busz. Én a hetes busszal mentem, iskolabusszal jöttem haza, mondjuk, nekem így jó volt. Na. Hát azér mentek el, mer ki nek nem, nem volt senkije. És a gyereket vinni kellett neki. Ha két műszakba járt, reggel nem vihette el a gyereket magával az ötös busszal, mer – hát hova vitte volna? Szóval inkább azok mentek el. Meg, hát hallottam olyat is, hogy azért, mer ott mindig szép ruhába lehet járni. Hááá, mondtam magamba, itthon is lehet szép ruhába járni, ha minden, ha mindent elibéd raknak. Én sose vágytam szép ruhára, úgyhogy ez nem érdekelt.

I: Mire vágytál?

---

ben élő férfi viszont amellest, hogy kifejezték, eszükbe sem jutott elhagyni szülőfalujukat, kicsit hősököve beszéltek arról, ők olyan jól ismerték a határt, szögesdróttal, lámpával, őrtornyokkal egyetemben, mint a tenyerüket, s otthonos tudásuk alapján, ha akarták volna, semmiből nem állt volna a határőrséget kicselezve, könnyedén átszökni a túloldalra.

GR: Mire vágytam? Arra, hogy a gyerekeim egészség... épek, egészségesek legyenek, meg békébe, egészségbe lehessünk. Szóval engem, engem nem érdekelt az, hogy most juj, énnekem nem tudom mim nincsen. Meg annak az egynek örülök, hogy amink van, azt a két kezünk által szereztük. Jó, nem jártunk moziba, színházba, nem voltunk nyaralni, soha nem voltunk, de hála Isten, megvagyunk.

Róza plasztikus képet rajzol azokról a nehézségekről, amelyekkel a periférikus, marginalizált helyzetű határközösségekben élőknek nap mint nap meg kellett küzdeniük. A munkahely, az óvoda, az iskola és a szolgáltatások a legközelebbi kisvárosban találhatóak, ahová eljutni, ráadásul a tömegközlekedésre hagyatkozva, nehéz, ha éppen nem lehetetlen; az 1990-es évekig a vasfüggöny keleti határtérségeiben a személyautó ritka jószág volt. A határ menti faluban rendkívüli erőfeszítésekkel tudnak a családok egyről kettőre jutni, a szakadatlan munka mellett pihenésre sincs idő. Az is kiderül, miért nem hagyta el a falut Róza, aki ápolásra, gondozásra szoruló, idős rokonai iránt érzett felelősségérzését hangsúlyozza, őket nem hagyhatta magukra (szembeötlő a hasonlóság Eva Tischler érvelésével). Róza számára az idős rokonokról való gondoskodás természetes kötelesség, nem kényszer; a rokonság egyben szociális hálót jelent, amire mindig támaszkodni lehet. Róza utal is rá: azok kényszerültek elhagyni a falut, akiknek helyben nem éltek rokonaik, s így nem támaszkodhattak olyan rokonsági kapcsolathálóra, amely segítette volna őket abban, hogy megbirkózzanak a mindennapos nehézségekkel. Másként szólva, Róza biztonságérzete a családjához való erős kötődésből táplálkozott, és ez a biztonságérzet az, ami kiegyensúlyozza a családi kötelezettségek teljesítését, a szakadatlan munkát, a fáradtságot. Ebben az olvasatban tehát azok hagyták el a falut, akik ezt az emberi kapcsolatban gyökerező biztonságot elveszítették, s azért mentek el, mert így nem voltak képesek úrrá lenni a kemény élet napi kihívásain. Mindamellett, Róza nézete szerint létezik a távozásnak egy másik, számára elfogadhatatlan oka is: a könnyebb és kényelmesebb városi élet iránti vágy. Bár Róza közvetlenül nem állítja szembe egymással a városi és a vidéki életet, narratív stratégiája megteremti ezt a bináris oppozíciót. A városhoz a szép ruhák, a mozi, a színház, a nyaralás kapcsolódnak, olyan luxustermékek, melyek csábításának Róza, a falusi asszony, könnyű szívvel ellenáll. A szép ruhákat különös, furcsa hiúságnak tartja; megjelenése soha nem volt fontos számára, életében nem is volt rá alkalom, hogy szép ruhákat hordjon, mivel munkáját jószereivel órákra sem tudta otthagyni. A feleslegesnek tartott javakkal és a könnyebb étellel szemben állnak az olyan valódi, állandó, megkérdőjelezhetetlen értékek, mint az egészség, a családi béke és a kétkezi, szakadatlan munka. Róza úgy képes legitimálni azt a döntését, hogy Pinkamindszenten maradt, hogy az elköltözést a könnyebb, luxusjavakban dúskáló életbe való menekülésként, pontosabban megfutamodásként értelmezi; ezzel szemben az otthon maradás egyértelműen hősiességgént jelenik meg. Az erkölcsi fölény azokat illeti, akik otthon

maradtak, és bátorságról, szorgalomról, kitartásról tettek tanúbizonyságot azzal, ahogyan napról napra megvívta a periféria embert próbáló kihívásait. E narratív stratégia révén Róza erkölcsi dilemmává alakítja a menni vagy maradni kérdését, és sikerül felépítenie és megőriznie a maga pozitív, koherens identitását. Úgy fordítja meg ugyanis a „maradni annyi, mint veszíteni” közkeletű negatív ítéletét, hogy az elvándorlással szemben a helyben maradást tekinti a természetes, „normális” stratégiának.

A menni vagy maradni dilemmája nagyon gyakran felbukkan a hajdani keletnémet polgárok elbeszéléseiben. Interjúalanyaink közül többen élnek vagy dolgoznak a nyugati tartományokban, hiszen munkalehetőségeik a keleti oldalon igen korlátozottak.⁸ A középgenerációhoz tartozók elbeszélései sok volt NDK-állampolgár szorongását tükrözik, amelyet a nyugatnémet fölény táplál, és azt az érzést kelti bennük, hogy az újraegyesített német nemzetnek ők csupán másodrendű állampolgárai (Armbruster-Meinhof 2002, Meinhof-Galasinski 2000). „Idegen vagy és idegen maradsz, még akkor is, ha tíz évig ott dolgozol” – egy középkorú beszélgetőtársunk szavai arra utalnak, hogy a Kelet- és Nyugat-Németország közötti határ az újraegyesítés ellenére sem tűnt el. Részben ez az oka annak, hogy a fiatal és középkorú keletnémetek túlnyomó többsége nem szívesen költözne az ország nyugati felébe. Ám nem csupán taszító, hanem megtartó erők is maradásra készítik az embereket.

Az 1957-es születésű Birgit Wagner Görlitzben, a német-lengyel határvárosban él. Nagyanyja, anyja és unokatestvére mind a Neisse-parti város híres, régi gyárában dolgoztak, amely azonban a rendszerváltást követően bezárt, és az utóbbi években az enyészet martalékává lett.

BW: ...Én egész életemben itt éltem. Görlitzben születtem, a szüleim is itt születtek, ízig-vérig görlitzi vagyok. Ezért van az, hogy gyakran gondolt már az ember arra, hogy elköltözik, mert a férjemnek elhelyezkedési problémái voltak, de

I: És hová?

BW: Na igen, hová? Na most a válasz mindig az, hogy oda, a régi Nyugatra, nem? Mert ott jobb fizetést kapsz, könnyebben kapsz munkát, de az ember akkor ragaszkodik az otthonához (*Heimat*), a házához (*Zuhause*), azt gondolom, ebben a korban már nem olyan könnyű ezt magad mögött hagyni.

⁸ A volt NDK gazdasági értelemben periferikusnak tekinthető új tartományaiban, s természetesen a volt határ mentén fekvő térségekben is, még mindig jellemző a kelet-nyugati irányú migráció; az elvándorlók a gazdasági lehetőségek mellett az otthonuktól való földrajzi távolságot is mérlegelik, így azután a szászországi elvándorlók Bajorországot és Baden-Württemberg, míg a türingiaiak leginkább Bajorországot és Hessent választják. Dieringer-Müller 2001. A vizsgálatunkba bevont keletnémet települések és térségeik hagyományos ipara összeomlott, s noha a városok, Görlitz, Bärenstein felújítására jelentős fejlesztési forrásokat fordítottak, a gazdasági befektetéseknek híre-hamva sincs, így nincs, ami mérsékelje a mély és tartós munkanélküliséget.

Birgit kislányként apjával mindig „ugyanazon a meredek utcán” szaladt le munkából jövő anyja elé, emlékezetében a gyermekkor mindennapi rituáléja a családi egzisztencia biztonságával kapcsolódik össze. Nemzedékek sora talált munkát a gyárban, a foglalkoztatás generációkon átívelő biztonsága azonban a rendszerváltással megtört. A gyár soha többé nem nyitja meg kapuit, Birgit családjának jövőjét a férj munkanélkülivé válásának veszélye árnyékolja be, és ez a bizonytalanság kényszeríti őket arra, hogy újra és újra a menni vagy maradni dilemmájával foglalkozzanak. Amikor mérlegelni kell, a régi nyugati tartományokban elérhető magasabb jövedelem előnyei és általában véve a munkalehetőségek kerülnek a mérleg egyik serpenyőjébe, ám a másik oldalon az elköltözésből fakadó hátrányok legalább ilyen súllyal esnek a latba. Bárhogy döntenek is, valamiről le kell mondaniuk. A potenciális veszteség nagy: „kiterjedt társaságot építettünk ki” az évek alatt, barátokat, ismerősöket veszíthetnek így el, idegenben pedig „nulláról kellene mindent elkezdni”, nem elsősorban anyagi értelemben, mert egy új otthon is fel kellene építeni, ami nemcsak a fedelet jelenti, hanem a barátokat, ismerősöket is. Az újakezdés pedig nehéz és kockázatos vállalkozás. Birgit dilemmája a megélhetés kényszere, valamint a biztonságérzet, a bensőségesség, a meghittség iránti vágy összeférhetetlenségéből fakad. De ameddig az új és a régi tartományokban a fizetések különböznek, ameddig a helyi gazdaság nem kap újra életre, addig a Neisse-parti szép város lakóinak fontolóra kell venniük, hogy, ha nehéz szívvel is, de maguk mögött hagyják otthonukat.⁹

Otthon, édes otthon

Birgit szövegében a menni vagy maradni dilemmáját tematizáló narratívák egyik fontos toposza jelenik meg: az otthoné. Az eredeti szövegben a *Heimat* szerepel. Ez a fogalom a német nyelv-, eszme- és politikatörténetben¹⁰ futott be nagy karriert, komplex és rugalmas kategória, amelyre évszázados történelme során újabb és újabb jelentésrétegek rakódtak (Greverus 1972; Bausinger 1991). Tanulmányunkban a „Heimat” elsődleges jelentéséből indulunk ki, amely szerint a „Heimat” az, ahol az ember otthon érzi magát – jellegzetesen a szülőhely és lakóhely, az a hely, ahonnan az ember származik és ahol biztonságban érzi magát. A „Heimat” végső soron olyan térként értelmezhető, amelyhez az elégedettség érzése kapcsolódik (Greverus 1972). Beszélgetőpartnereink között csak Birgit történetében bukkant fel a fogalom maga, ám az alább bemutatandó interjúrészekben feltáruló narratív stratégiák

⁹ A kisváros valóban gyönyörű, többszáz éves történelmi épületeit több mint tíz éve folyamatosan renoválják, a felújított épületek egész sora áll azonban üresen, lakóra várva.

¹⁰ A német történelemben a náciizmus idején a „Heimat” fogalmára rakódott negatív jelentésréteg lehet a magyarázata annak, hogy a nemzetközi kutatócsoport német tagjai, köztük a régóta Angliában élő kutatásvezető, hevesen elleneztek e fogalom használatát a tanulmány angol nyelvű változatában, mondván, az félreértésekre adna okot.

giák, érvelések e fogalom jelentéstartalmait teremtik újra, ezért tanulmányunkban az „otthon” és a „Heimat” kifejezést azonos értelmében használjuk.¹¹

Láthattuk, a Pinkamindszenten élő Róza számára a biztonság jelenti a döntő érvet amellet, hogy az ember abban a közösségben maradjon, ahol született és felnőtt; a biztonságérzet pedig az emberi kapcsolatokon áll vagy bukik. Az otthon az alábbi interjúrészekben is arra a térre vonatkozik, ahol az ember él, felnőtt, ezen túlmenően azonban olyan értékek és érzések tapadnak hozzá, amelyek az egyéni identitás és integritás épsége szempontjából nélkülözhetetlenek. Az alábbi otthon („Heimat”)-narratívák értelmezéséhez tudnunk kell, hogy interjúalanyaink mindegyikének van állása lakóhelyén vagy a közelben, így tehát nincsenek arra kényszerítve, hogy megélhetési okokból elköltözzenek; ez a tény megerősíti és egyben indokolja is személyes biztonságérzetüket.

Az otthon oppozíciója – ezt Birgit elbeszélése pontosan kifejezte – az idegen, az ismeretlen. Az otthon az emberi kapcsolatok gazdag, bensőséges érzelmekkel átitatott szövedékével azonos, ha azonban valamilyen kényszer idegen tájakra vet minket, hideg, üres, kapcsolatok nélküli térbe kerülünk. Az otthon az a hely, ahol társas kapcsolataink kialakultak és elevenek, a hely, ahol szüleink, testvéreink élnek, ahová gyermekkori élményeink, emlékeink, érzéseink kötnek bennünket.

Karin (sz. 1976) és Beate Gelb (sz. 1968) testvérek, a hajdani nyugati, bajorországi területen élnek, a fiatalabbik testvér alkalmazott, nővére háziasszony.

I: De ti nem akartok mindenáron elmenni innen?

KG: Ezt egyáltalán nem akartuk.

BG: Azt kell mondanom, hogy ma sem akarnék elmenni. Ha Lisa (Beate lánya) azt mondaná, hogy ő el akar menni, én nem ellenezném, de én magam, nem, engem nem lehetne igazándiból átültetni. Lehet, hogy én nem az a típus vagyok.

KG: Hát ez ránk jellemző, mert mi olyan nagyon össze vagyunk nőve.

BG: Igen. Nincs olyan hét, hogy ne jönnénk össze, tulajdonképpen szinte minden nap látjuk egymást.

Az interjúrésztben a nővérek hangsúlyozzák, hogy nem akarnak elmenni, az otthon vonzása erős családi kötelékeken, a köztük és szüleik közt meglévő szoros kapcsolatokon nyugszik,¹² „össze vagyunk nőve” mondja a fiatalabb testvér. Az eredeti német kifejezés: „zusammengewachsen”, valamint az

¹¹ Más fordításokban a „Heimat” (vö. Bausinger 1991) hazaként szerepel, ami azonban véleményünk szerint inkább a német 'Vaterland' jelentéssel azonos.

¹² A pinkamindszenti Dobó Dóra (született 1972-ben) lényegében ugyanerről beszél. „Hát az, hogy egy olyan családba éljek, ő, ami, ami nekem jó, és ahol mindenki szeret mindent, mindenkit, meg hogy a, a tehát az egész, a nagyobb család, az, az mind jó legyen, meg meglegyen, meg

elköltözésre utaló metafora: „átültetni” („umpflanzen”) a növényekre, az organikus, természetes világra utalnak, így az otthonban való meggyökerezettséget fejezik ki; az „átültetést” (az otthon elhagyása) a hervadás követi, mert elapadnak az élethez szükséges táplálék, az emberi kapcsolatokból fakadó szociális és érzelmi biztonság forrásai. Valamivel később a nővérek az ún. „szász gettóra” terelik a szót, arra a lakónegyedre, ahol a hajdani NDK állampolgárai és, sejtéseik szerint, valahonnan keletről érkező menekültek élnek szociális lakásokban. A „szász gettó”-ban élők együkük sem ismeri, Beate szerint „az ott fönt egy állandó jövés-menés”. A nővérek elbeszélésének magja az a feltevés, hogy az otthon egyfajta természetes adottság, az otthonhoz való ragaszkodás pedig az emberi természettől elválaszthatatlan, magától értetődő (s egyben boldogsággal járó) tulajdonság. Míg tehát az otthon, az otthon maradni egyfajta természetes állandósággal, meggyökerezettséggel fonódik össze, addig azokra, akik otthonukat elhagyták – így a „szász gettó” menekültjeire – a nyughatatlanság és ama vád árnyéka vetül, hogy képtelenek bárhol is megállapodni; a nővérek elbeszélésének szellemében – gyökeret verni.

Az otthon, „Heimat” része az emberi kapcsolatok mellett, azoktól azonban elválaszthatatlanul – a családi ház. Klaus Roth 1973-ban született, alkalmazott, Bajorországban él.

KR: Én nem tudom elképzelni, hogy én elköltözzek innen. A legjobb akarattal sem. Most ez az egész, amit a nagyszüleim, tulajdonképpen már a dédszüleim felépítettek, és amit a nagyszüleim tovább csináltak, és aztán tulajdonképpen a szüleim is. Az utóbbi tíz évben tulajdonképpen nem volt olyan év, hogy ne építettünk volna valamit a házon. És aztán ezt csak úgy máról holnapra feladni, és azt mondani, elköltözzünk – ezt nem tenném.

Néhány németországi dialektusban a „Heimat” fogalma még ma is első, középkori eredetű jelentését őrzi, vagyis a házzal és a házhoz tartozó gazdasági udvarral („Hof”) azonos.¹³ Klaus valószínűleg nincs e történelmi összefüggések tudatában, érvelésében mégis az otthon / „Heimat” ezen évszázados jelentésének lenyomatára bukkanhatunk. A ház a család hosszú évtizedeken (évszázadokon) átívelő teljesítményének eredménye s egyúttal szimbóluma is, ahol a nemzedékek egymásnak örökítik át a házat, a gazdaságot, s együt-

---

körülöttem legyen, meg, meg hogy mindenki egészséges legyen. ... Ezér is nem szeretnék elmenni, még az ország másik felére sem. Azér szeretem a nagy ünnepeket is, karácsony, meg húsvét, mer akkor úgy, úgy mindig együtt vagyunk. És nem tudom, én ezt úgy szeretem, amikor olyan, olyan sokan vagyunk. ... Úgyhogy ez, ez olyan jó. Hiába találkozunk nap mint nap is, de akkor is. Hogyha mondjuk má két nap nem láttam anyut, akkor má, má fölhívom. Ha nincs is úgy semmi mondanivalóm, csak úgy, úgy mégis.

¹³ Ehhez természetesen jogi, gazdasági és társadalmi jelentésrétegek kapcsolódtak/kapcsolódnak. Greverus 1972; Bausinger 1991.

tal az örökség megőrzésének és gyarapításának erkölcsi kötelezettségét is. A családi ház erős kapocs, ami nemzedékek sorához köti az embert; a családi ház az otthon megtestesülése.

Amióta Németországban a 19. században a „Heimat” modern, polgári koncepciója megjelent, a szép táj, az érintetlen természet elválaszthatatlan a fogalom jelentésétől. E történelmi „Heimat”-fogalom sajátja az erős nosztalgia egy (sosem létezett) idilli természet iránt, ahol az ember levetheti magáról az élet nyűgeit (Bausinger 1991). A periferikus határvidékeken élőkől meglehetősen távol áll a természet nosztalgikus szemlélete, tény ugyanakkor, hogy a szép természeti környezet, a táj hangsúlyos eleme az otthonhoz való érzelmi kötődésnek, és a maradás mellett szóló érvelésnek.

Kolhaas Mihály 1947-ben született, az 1970-es években nősült Pinkamindszentre. Mihály mindig vállalkozó szellemű ember volt, a legközelebbi kisvárosban, Körmenden előbb egy boltot, majd egy csárdát üzemeltetett bérliként a feleségével. A kilencvenes évek végén azonban gazdálkodásba fogott. Nagyon élvezi a gazdaéletet, most ez biztosítja számára azt a szabadságot és függetlenséget, amit mindig igényelt.¹⁴

KM: Na de hát most Körmenden veszek egy panellakást. Hogy élek én ott?...

Én tavaly tavasszal, amikor, amikor jöttek csapatostul a madarak, hát nekem benézett az istállóba, a fülemile meg a fecskék, tízesével ott röpködtek az istállóba. Meg a pacsirták ott voltak, meg az örvös galamb odafészkel. Hát ezt, ezt a városban nem lehet úgy megélni. Városban kimegy az ember az utcára, aszt – akár Körmenden, pedig Körmend kis város –

IVM: Itt is a szabadságot, a távolságot kedveli?

KM: Világos, egyértelmű. Hát kimegy, mondom, az ember az udvarra, ha most csak azt veszem, hogy lég... kézbe veszem a légpuskát, aztán lelövök egy diót, azt szoktam, nem lövök madárra se má, mer valamikor lőttem, szarkára vagy kányára. A rászáradt barackot a fáról. Akkor is valami. Vagy kimegyek a Pástra. Két perc alatt ott vagyok. Nem szerettem én a városi életet. Sose szerettem.

Mihály, arra a kérdésre válaszolva, hogy miért maradt választott falujában, Pinkamindszentben, szembeállítja egymással a várost és a falut. A vidéki élet olyan élményeket, tapasztalatokat kínál, melyekről a városi ember még csak nem is álmodhat. Mindenekelőtt a természet közvetlen közelségét, itt ugyanis is a természeti és az emberi világ közötti határok elmosódnak. Mihály mun-

¹⁴ Miközben Mihály mezőgazdasági egyetemet végzett fiával és feleségével lelkesen belevágott egy családi kisüzem kiépítésébe, addig a faluban, az itt élők elöregedésével párhuzamosan egyre fogy azoknak a családoknak a száma, amelyek tehenet tartanak otthon. A faluban valójában egyedül a Kolhaas családot jellemzi vállalkozókészség, nyitottság, kockázatvállalásra való hajlandóság; a törekvő parasztok tehetséges, ambiciózus leszármazottai szinte kivétel nélkül elköltöztek Pinkamindszentre.

kájának színtere, a tehénistálló egyben madárparadicsom, és elég, ha az ajtón kilép, már kint is van a mezőn. Kolhaas Mihály nem különíti el a választott egzisztenciája és a természet nyújtotta szabadságot, ami egy térben elképzelt, határtalannak tűnő tágasságot jelent. Lövöldözhet légpuskájával, és senki sem mondja, hogy nem szabad. Míg Mihály a vidéki élet szépségének lelkes szavakat szentel, addig a városi életre nem sok szót veszteget. A (kis)városi életforma jelképes foglalat a lakótelepi panellakás, amely mint a tágasság és szabadság ellentéte, a szűkösségre és a korlátozottságra utal, mind fizikai, mind pszichikai értelemben. A városi élet határokkal, korlátokkal van tele, amelyek már az emberek lakótereinél kezdődnek.

Nem meglepő, hogy a volt szocialista blokk országaiban, közöttük is első sorban a hajdani keletnémet településeken élő interjúalanyaink azok, akik a lakótelep és a lakótelepi lakások („Plattenhäuser”) fogalmát a városi élet összes (feltételezett) hátrányát kifejező szinekdochéként használják. Ezekben az országokban a hatvanas és a kilencvenes évek között sok olyan lakótelepet húztak fel a városba költözők lakásigényeinek kielégítésére, amelyek minősége legalábbis némi kívánnivalót hagy maga után. Középkorú tübingiai asszonyok rémálomként emlékeznek a lakótelepi életre – legyen a város Berlin, Frankfurt an der Oder, Jena –, részben ez az oka annak, hogy nem akarnak a városba költözni.¹⁵ A 19. századi romantika időszakától a „Heimat” jelentésrétegeinek egyike a város és vidék/falu közötti oppozíció, ahol az érintetlen, romlatlan vidékkel szemben áll a hagyományos emberi kapcsolatokat leromboló város, s amely szembeállítás a jelek szerint túlélte a szocializmust is.

Az osztrák–szlovén határ az a vidék, ahol az elbeszélések a legkifejezőbbben mutatják be a természet, a táj és az otthon közötti szoros kapcsolatot. Az e határtérségben élők narratív stratégiái azt célozzák, hogy magát a határt naturalizálják, nem véletlenül, hisz itt a határ része a tájnak, a két országot elválasztó Karavankák hegyvonulata jelenti a természetes és egyben politikai határt (Hipfl et al. 2002).

Ana Strel 1957-ben született, egész életében a szlovéniai Jezerskóban élt, s bár naponta harminc kilométert kell ingáznia munkahelyére, a legközelebbi kisvárosba, mégis abban a határ menti közösségben maradt, ahol született és felnőtt.

I: És hol él majd tíz év múlva?

AS: Remélem, hogy itt...

I: És ha valaki megkérdezi, hogy ki maga, honnan jött, hova valósi, akkor mit mond?

¹⁵ „Számomra félelmetes volt, amikor egy újonnan épített lakásba költöztünk”, mondja Linda Seiler (sz. 1951), akinek férje sportkarrierje miatt egy ideig el kellett hagynia szülőfaluját. Természetesen fiával együtt minden hétvégén hazajárt, és „»ah«, mondta (a fiú), amikor megint itthon voltunk, mondta, »ah, anya, végre megint itthon, a szép fák, az erdő«”.

AS: Azt mondom, hogy jezerskói vagyok... és hogy gyönyörű itt minálunk... és jöjjenek és nézzék meg ... és az emberek mentalitása is ... az életben húnek kell maradnod ahhoz, aki vagy ... Amikor otthon vagy, akkor tartozol valahová, valahol megvannak a gyökereid, és nekünk jezerskói embereknek a gyökereink itt vannak, Jezerskóban.

E rövid részletben Ana a szülőföldjéhez kötő ragaszkodást saját identitása részeként jeleníti meg, ugyanakkor ezt a helyhez kötődő identitást kiterjeszti Jezerskóra és a Jezerskóban élőkre, így az egyéni és közösségi identitás egymásra vetül, egybeolvad. „Gyönyörű itt minálunk.” Bár Ana nem beszél a tájról, a valóban szép természeti környezet a jezerskói emberek életének és identitásának elválaszthatatlan része (Hipfl et al. 2002).¹⁶ A fenti részletben az otthon egy fontos, mégis egyszerű formulája jelenik meg: az a hely, melyhez az ember szorosán kötődik, ahol az ember szeret élni, ahol az ember gyökerei vannak (vesd össze a Gelb növények botanikai metaforájával). Ugyanakkor az otthon elválaszthatatlan része a hűség is, ami a tájhoz, környezethez köti az embert, és ami a közösség gondolkodásába, érzelmeibe („mentalitásába”) is beivódik. Ana érvelésének középpontjában a „légy hű önmagadhoz” erkölcsi imperatívusza áll, amit másként is fogalmazhatunk: ahhoz, hogy élni tudjunk, hogy személyes és közösségi identitásunkat és integritásunkat megőrizhessük, egyszerűen szükségünk van otthonra – egy helyre, ahová tartozunk.

A különböző határtérségekből származó elbeszélések azt mutatják, hogy legyen bár a határ menti település periferikus, legyen az élet bármily nehéz, azok, akik maradtak és maradni akarnak, érveiket szívesen rendezik az otthon toposza köré. A narratívákból kirajzolódik (az eredeti német) áthagyományozott fogalom jelentésrétegeinek összetettsége: hisz egyszerre tartalmazza a természethez, tájhoz, a falusi élethez, az emberi kapcsolatokhoz való kötődést, az érzelmi és pszichés biztonságérzet igényét. Az otthon e világát olyan nyelvi és stilisztikai eszközök segítik megteremteni, mint a bináris pólusok alkalmazása, amelyek élesen szembeállítják egymással a várost és a vidéket, az ismerőst és az idegent, a természetest és a természetellenest, a szabadságot és a korlátozást/korlátozottságot. Az argumentáció és annak nyelvi eszközei olyan narratív eszközkészletként állnak rendelkezésre, amelyhez beszélgetőpartnereink magától értetődő természetességgel nyúlnak, éljenek bármelyik határ mentén. Megkockáztatjuk: ahogy léteznek a migráció szu-

¹⁶ Ana lánya, az 1982-ben született Milena, aki kortársaihoz hasonlóan a hét közben internátusban lakik, arról beszél, hogy „nem mennék el innen máshová ... ez nagyon jó nekem, gondolom, és annyira gyönyörű ez a hely. ... A Karavankák osztrák oldalán él Sieglinde Kalzman (sz. 1983), aki Eisenkappel egyik elzárt mellékvölgyében nőtt fel. „Nem, én nem vágyom a városba ... azt el tudom képzelni, hogy a városban dolgozzak, de azt nem, hogy ott is éljek. Tehát én biztosan nem akarok elszakadni a természettől, a legelőktől, az erdőktől, és én biztos, hogy nem akarok innen elmenni.”

pernarratívái,¹⁷ úgy a helyben maradás tipikus és elterjedt narratívája az otthon („Heimat”) köré szerveződik, ilyen értelemben tehát az otthon/Heimat narratívája szuper- vagy metanarratívának nevezhető.

A pozitív otthonnarratívákban elvétve találkozunk a periferikus határvidékek életét jellemző nehézségek, hátrányok, akadályok nyomaival, jelentőségüket beszélgetőpartnereink minden eszközzel minimalizálják. Saját helyzetüket nem tartják periferikusnak, marginalizáltnak, és narratív stratégiáik egy olyan világot teremtenek, amely – ellentétben a távoli világ imaginárius tereivel – számukra biztonságot és integritást, pozitív identitást kínál.

El, csak el innét!

Az otthon (bárhogy definiáljuk is) fizikai, társas, érzelmi és pszichés elégedettséget nyújt, amely képes ellensúlyozni a települések periferikus, határmenti fekvéséből fakadó gazdasági és társadalmi következményeket. A határhoz, a helyben maradáshoz kapcsolódó pozitív narratívák szinte kizárólag falusi határközösségekben fordulnak elő, ami részint az otthon-fogalom történetében gyökerezik, részint az egyes határvidékek történetének függvénye. A határvárosokban azonban – különösen a német-cseh és német-lengyel határ mentén – az otthon pozitív fogalmának elemei nagyon ritkán bukkannak fel, már ha léteznek egyáltalán.

Nad’a Jelinková 1946-ban, a cseh Vejprtyben született, anyai ágon szudétanémet családban. Nad’a és családja egy apró textilboltot és drogériát vezetnek a németek által előszeretettel látogatott városközpontban. A város közvéleménye Nad’a családját a rendszerváltás, a határ lebontásának nyertesei közé sorolja.

NJ: Tudja, Vejprty annyira szétesik, hogy sajnálom, hogy itt van a házunk... Ha csak körbenéz, ez egy szégyen, az egész belváros ... szörnyű, na. Mondom, sajnálom, hogy itt vagyok. Van egy kis kunyhónk, mindig előre örülök a pénteknek, amikor el tudunk szökni Vejprty-ből. Pedig itt születtem, de már nem érzem jól magam. Csupa mocsok, kupleráj.

Nad’ának családi házukat, amelyben az üzlet mellett a három generációnak otthont adó lakás kapott helyet, az 1990-es években újjátották fel, s ezzel a család hosszú évekre eladósodott. Nad’a a szülővárosa iránti mély és növekvő ellenérzésének ad hangot, s nagyon sajnálja, hogy itt kell maradnia, de az adósság ide köti őket. „Ha megfoghatnám a házat és elvihetném innen, én már réges-rég elmentem volna innen.” A családi ház számára nem a szeretett otthon megtestesülése, hanem csapda, amely fogva tartja abban a városban,

¹⁷ Kovács és Melegh a migráció narratíváit elemezve olyan narratív struktúrákra bukkantak, amelyek erősen hasonlítanak egymásra, és egy-egy, a kollektív emlékezetben megőrzött történethez, egy irodalmi elbeszélőformához vagy egy-egy tárgyhoz kötődnek, s ezeket szupernarratíváknak nevezték. Kovács–Melegh 2000.

ahonnan minden porcikája elkíváncozik. Hozzá kell ehhez tennünk, hogy Nad'a édesanyja, férje és az üzletben dolgozó két fia nagyon erősen kötődnek a városhoz, s nem osztoznak Nad'a vágyában. A megtartó családi kötelékek, éppen úgy, mint a családi ház, korlátozó erőként jelennek meg. Nad'a már nem érzi jól magát szülővárosában, szóhasználata erős negatív érzelmeit tükrözi: „szégyen”, „mocskos”, „kupleráj”. E szavak elsődlegesen a városképre utalnak, amelynek állapotát a rendszerváltás és a határnyitás utáni válság magyarázza: a város tele van üres és lepusztult gyárakkal, renoválásra szoruló épületekkel. Emellett a határnyitás után nemcsak a bevásárlóturizmus virágzott ki – kiélezett versenyhelyzetet teremtve a vietnamiak és jó néhány helyi kereskedő között, ide érte Jelinkova családját is –, hanem a prostitúció és a bűnözés is. Nad'a markánsan elutasító attitűdje nemcsak a város megjelenésre vonatkozik, hanem legalább ilyen mértékben a helyi társadalom morális szétesésére is. A mocskos, nem szeretett város fogva tartja Nad'át, aki börtönéből csak hétvégekre tud „elszökni”: az időszakos menedék, amely egyúttal elviselhetővé teszi a városi hétköznapokat, egy hegyi kunyhó.

Az elbeszélések szerint a város válsága és hanyatlása nem a rendszerváltással és a határ lebontásával kezdődött. A szudétánémetek kiűzésével a lakosság többsége elhagyta Vejprtyt/Weipertet,¹⁸ helyükre Csehszlovákia középső részeiről csehek, szlovákok és romák érkeztek. A második világháború után a korábban virágzó szudétánémet iparvárost folyamatosan „büntették”: az állami támogatásokat megvonták, ezzel szemben szokatlanul nagy kedvvel és számban telepítették ide idősek és fogyatékosok otthonait. Így azután a „büntetés” fogalma gyakorta kerül elő a különböző korosztályok narratíváiban.

A cseh Bohumil Čapek 1950-ben született, korábban szakmunkásként dolgozott, előnyugdíjas, az ugyancsak cseh Honsa Doubek 1974-ben született, munkanélküli szakács. Szavaik rímelnak egymásra.

BC: Ide csak azok jönnek, akiket kidobnak onnan lentről (Csehország középső vidékeiről).

HD: ...Tudom, hogy itt kórház sincs. Bezárták, és nincs itt orvos, mindenért le kell utaznod. ... Itt a hegyekben, ha orvosra van szükségem, el kell utaznom, holott teljesen magától értetődően lennie kéne orvosnak. Hát

¹⁸ A cseh-keletnémet határ különösségét az adja, hogy a menni vagy maradni dilemmája, csakúgy, mint az otthonhoz való viszony egyfajta kettős tükörben jelenik meg. Ennek oka, hogy a Vejprty/Weipert városából elűzött szudétánémet családok egy része Bajorországból visszaköltözött egykori szülővárosa közelébe, többek között a Vejprtyvel határos keletnémet városba, Bärensteinbe és környékére. A Bärensteinben élő szudétánémetek elbeszélései az otthon kétszeres elvesztéséről adnak számot: az erőszakos kitelepítéssel fizikai veszteségek jártak, családi ház, vagyon veszett oda, a cseh város szétesése, amelyet közvetlen közelről láthattak, a hajdani otthonhoz kapcsolódó kötődéseket szakítja el. „Senki nem akar már oda át (a városba) menni” – mondja egy szudétánémet asszony, Hermine Tanner; a hajdani otthonból ma már csak a temetőhöz, a sírokhoz kötődnek az elűzöttek.

tudni lehet, az orvosok, akik itt vannak, azokat büntetésből küldik ide a hegyekbe. Hát igen, mert ott lent valami butaságot csinálnak, és akkor szépen áthelyezik őket ide a hegyekbe, és aztán a legtöbben nyugdíjazásig ki is húzzák itt.

A Vejprtyt évtizedek óta sújtó, szakadatlan büntetések egyre csak mélyítik a határszéli város marginalizálódását, az itt élők közösségének széthullását. Vejprty olyan városként jelenik meg, ahol az emberek akkor boldogok, ha hosszabb-rövidebb időre kiszabadulhatnak innen. Nem csupán Nad'a Jelinkova, de az 1924-ben született cseh nyugdíjas szakmunkás, Adam Capek is akkor érzi jól magát, ha kocsijával hosszabb-rövidebb kirándulásokat tehet a környéken, mivel

Hát akkor legalább láthatok valamit. És aztán idejössz, és itt meg a szar van, itt Vejprtyben. [*Nevet.*] Hát ez van. És így mi itt élünk, és egyik nap követi a másikat. [*Nevet.*] Nemsokára megint tél lesz. Egy újabb tél. Fogjuk a lapátot, készülünk a hólapátolásra, ez van.

Adam Capek elbeszélésében visszatérően használja a „szar” szót, ami a város és a városban élhető élet iránti legteljesebb undorát fejezi ki. Ráadásul, ezt az Érchegységben fekvő várost mintha még a természet is büntetné.¹⁹ Az örök-ké visszatérő, hosszú tél képe azt sejteti, hogy a mindent beborító fehérség sem tudja igazán eltüntetni és elfeledtetni az alatta fekvő szemetet, mocskot – hogy Capek szavával éljünk: szart –, és arra sem képes, hogy szépségével megvigasztalja a város lakóit, akiknek a hólapátolás ismétlődő monotoníáját jelenti.

A lengyel határváros, Zgorzelec fiataljainak narratíváiban hasonlóan le-sújtó és elutasító fogalmak, képek és ítéletek jelennek meg, amikor a városról beszélnek, ahonnan el akarnak menni; „rettenetes” város, ahonnan el kell menekülni, ha az ember nem akar idővel roncsként vegetálni. Az 1982-ben született Emilia Jesion, sok más kortársához hasonlóan, valamelyik lengyel nagyvárosba szeretne költözni, hogy azután soha többé ne térjen vissza. Döntését nem csupán a periferikus határtérségekre általában jellemző munkahelyhiánnyal indokolja; érvelésében a hangsúlyt máshová helyezi: Zgorzelecben az emberek közötti viszonyok erkölcsi szempontból olyannyira szétmállottak, hogy az egy igényes fiatal nő, Emilia számára lehetetlenné teszi, hogy normális kapcsolatot alakítson ki egy férfival.

EJ: Szeretnék majd Wrocławban egyetemre menni, és ott is maradni.

I: És nem akarsz Zgorzelecben maradni?

¹⁹ Az 1928-ban született szudétanémet származású Marie Janich, Nad'a édesanyja, lányához hasonlóan felpanaszolja a város leromlását – fiatal lányként ő még megélte fénykorát –, és hozzászól: „Emellett még olyan reménytelen időjárásunk van itt. Hosszú a tél, állandóan esik, a házak tönkremennek bele.”

EJ: Nem. ... Nincs jövőm itt. Nagyon nehéz állást találni. És a fiúk és a lányok közti kommunikáció és kapcsolatok is olyan nehezen megy. Zgorzelec, na jó, hát nem mondom, hogy minden férfi autótolvaj, de vannak itt visszataszító alakok, akik úgy bánnak a nőekkel... nem is tudom, hogy mondjam..., mintha azok kurvák lennének.

Emilia szerint a városban nyüzsögnek az olyan férfiak, akik megélhetésüket bűnözéssel biztosítják, s ebben a világban a nők és férfiak kapcsolatát a nők alávetettségével, megalázásával, szexuális zaklatásával járó, brutális macsó viselkedés hatja át. A fiatalok nem tehetnek mást, mint hogy elmenekülnek Zgorzelecből, ahol az egymással kéz a kézben járó vadkapitalizmus és kriminalitás keserű gyümölcszeként eltűntek az alapvető emberi értékek és erkölcsi normák, szétestek az emberi kapcsolatok, ahol a hanyatlás, a pusztulás atmoszférája uralkodik (Galasinska et al. 2002).

A két város, Vejprty és Zgorzelec ezekben az elbeszélésekben, mondhatni, tipikus „anti-otthon”-ként (anti-Heimat-ként) jelenik meg; ezek a városok, terrek és közösségek nem kínálják az otthonhoz tartozás és kötődés lehetőségét, a pozitív egyéni és közösségi, lokális identitás megteremtésére és megőrzésére esélyt sem adnak. Az anti-otthon narratívák nyelvi és stilisztikai eszközei a szülőváros iránti erőteljes ellenérzés, idegenkedés, alkalmanként gyűlölet kifejezését szolgálják, ugyanakkor az eltávozás vágya vagy – a fiatalabb nemzedék esetében – szándéka melletti argumentáció magját alkotják.

E narratívákban tükröződik e periferikus határvárosok végletes izolálódása, marginalizálódása, amihez földrajzi, gazdasági, társadalmi és politikai, erkölcsi aspektusok egyaránt tapadnak. Vejprty marginalizálódásának folyamata a második világháborút követő időszakból ered, azóta sújtják a büntetés legváltozatosabb formái: a szudétánémetek kiűzése, a támogatási források elvonása, a társadalom számára másodrendű csoportok, gyanús, megbízhatatlan emberek száműzése a városba, a gyárak bezárása – és mintha a természet is büntetné ezt a valaha virágzó várost. Zgorzelecben, ezzel szemben, az elmúlt tíz év gazdasági és társadalmi változásai hozták magukkal az emberi kapcsolatok torzulását és leépülését, az emberek elszigetelődését, a közösség felbomlását. Az anti-otthon narratívák sajátja, hogy maguk az interjúalanyok is marginalizáltak látják és értelmezik helyzetüket, s narratív stratégiáik azt a célt szolgálják, hogy visszautasítsák a marginalizációt; negatív attribútumokat és érzelmeket kapcsolnak a városhoz, az őket körülvevő térhez, kifejezik az általános erkölcsi értékvesztés fölött érzett undorukat, ezzel egyúttal sikerül a maguk kívülállását is hangsúlyozniuk. A kívülállás legnyilvánvalóbban az otthonból/otthontól való menekülésben mutatkozik meg, ami legyen bár gondosan megtervezett életstratégia vagy a hétvégékre korlátozódó kiruccanás, beszélgetőpartnereink számára az egyetlen legitim és „normális” stratégia, s mint ilyen, a pozitív személyes identitás és integritás feltétele és kifejeződése.

Összegzés

A periferikus, nem egy esetben marginalizált határvidékek összetett hátrányait az ott élők legkézenfekvőbben úgy kezelhetik, hogy elvándorolnak; az elvándorlás a múltban és a vasfüggöny lebontása, a hajdani keleti blokk országokban lezajlott politikai és gazdasági rendszerváltás után is legitim stratégia maradt, noha mértéke és súlya az egyes határtelepülések/vidékek történetének függvényében igencsak eltérő. Tanulmányunkban azonban azt kívántuk feltárni, hogy azok számára, akik nem költöztek vagy menekültek el az adott határtelepülésekről, miként jelenik meg a menni vagy maradni dilemmája, milyen argumentációval igazolják döntésük legitimitását, hogyan vélekednek azokról, akik ilyen vagy olyan okból elhagyták a települést. Nos, úgy találtuk, hogy a menni vagy maradni kérdése mindenekelőtt erkölcsi dilemmaként jelenik meg az elbeszélésekben. A dilemma különös élességgel vetődik fel az idősebb és a középkorú generációhoz tartozóknál, érthetően, hisz ők egyszer már, kényszerből vagy önként, úgy döntöttek, hogy nem költöznek el, s ezt a döntést értelmezniük, igazolniuk kell – ha csak egy interjú által teremtett helyzetben – a maguk számára is. A fiatalok számára – a tanulmányban idézett kivételektől eltekintve – a menni vagy maradni racionális, a megélhetési, boldogulási lehetőségek függvényében eldöntendő kérdésként fogalmazódik meg.

A menni vagy maradni narratívái bizonyos vonatkozásban igencsak hasonlítanak a migrációs narratívák – mások által elemzett – sajátosságaihoz. A közép- és kelet-európai országok emigránsainak elbeszéléseiben igen gyakran jelenik meg az emigráció miatt érzett büntudat, amit az elemzők azzal indokolnak, hogy ezen országok politikai és nyilvános diskurzusában a szülőföld, a haza elhagyása, az emigráció igen régóta és ma is illegitim cselekvésként vagy éppen bűnként, míg a hazához, szülőföldhöz való hűség erkölcsi kötelességként tematizálódik (Kovács-Meleg 2000). Ennek fényében korántsem meglepő, hogy a bűn és büntetés/bűnhődés motívuma a Nyugatra való menekülésről szóló (volt) keletnémet narratívákat szövi át. Azokban az elbeszélésekben, amelyek a periferikus, határ menti településekről az országok belsejében fekvő centrumok, városok felé igyekvő migrációról szólnak, sajátos logika érvényesül, amelynek alapján azok, akik helyben maradtak, legalábbis implicit morális ítéletet hoznak azokról, akik elmentek. Az ő nézőpontjukból az elköltözés az élet nehézségei elől való megfutamodásként, a felelősségvállalástól való elzárkózásként jelenik meg, vagy éppen a természetes otthonhoz való „természetes”, „normális” kötődés hiányából fakad. Úgy találtuk, hogy az otthon – Heimat – szupernarratívája a hajdani vasfüggöny mindkét oldalán a vidéki térségekben, falvakban élők számára kínálkozik tartalmi, nyelvi és stilisztikai eszközként döntésük és morális ítéleteik legitimitásának igazolására. Az anti-otthon narratívákkal ezzel szemben kizárólag a volt keleti blokk határvárosaiban találkozhattunk, ami közvetlen összefüggésben áll e települések szélsőségesen marginalizált pozíciójával.

A „menni vagy maradni” dilemmájának erkölcsi problémaként való értelmezése és megjelenítése a különböző határvidékeken élő beszélgetőtársaink számára nem csupán döntésük igazolására szolgál, hanem lehetőséget nyújt arra, hogy saját helyzetüket ne periferikusnak, marginalizáltnak lássák és látassák, s hogy ezáltal megőrizzék pozitív identitásukat és integritásukat.

Irodalom

- Armbruster, H.-Meinhof, U. H. 2002. Working Identities: Key Narratives in a Former Border Region in Germany. In: Meinhof, U. H. (ed.) *Living (with) Borders. Identity Discourses on East-West Borders in Europe*. Ashgate, 15-32.
- Bausinger, H. 1991. A haza fogalma egy nyitott társadalomban. *Regio*, 1: 3-21.
- Dieringer, J.-Müller, M. 2001. A német újraegyesítést kísérő migrációs jelenségek. In: Lukács É.-Király M. (szerk.) *Migráció és Európai Unió*. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium, 67-79.
- Fulbrook, M. 2001. *A német nemzeti identitás a holokausz után*. Budapest: Helikon
- Galasinska, A.-Rollo, C.-Meinhof, U. H. 2002. Urban Space and the Construction of Identity on the German-Polish Border. In: Meinhof, U. H. (ed.) *Living (with) Borders. Identity Discourses on East-West Borders in Europe*. Hampshire, Burlington: Ashgate, 119-140.
- Greverus, I.-M. 1972. *Der territoriale Mensch*. Frankfurt am Main: Athäneum Verlag
- Hipfl, B.-Bister, A.-Strohmaier, P.-Busch, B. 2002. Shifting Borders: Spatial Constructions of Identity in an Austrian/Slovenian Border Region. In: Meinhof, U. H. (ed.) *Living (with) Borders. Identity Discourses on East-West Borders in Europe*. Hampshire, Burlington: Ashgate, 53-74.
- Hirschmann, A. O. 2001. Kivonulás, tiltakozás és a Német Demokratikus Köztársaság sorsa: egy elmélettörténeti esszé. In: Sik E. (szerk.) *A migráció szociológiája*. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium, 213-234.
- Holly, W. 2002. Traces of German-Czech History in Biographical Interviews at the Border: Constructions of Identities and the Year 1938 in Bärenstein-Vejprty. In: Meinhof, U. H. (ed.) *Living (with) Borders. Identity Discourses on East-West Borders in Europe*. Hampshire, Burlington: Ashgate, 95-118.
- Kovács É.-Melegh A. 2000. Lehetett volna rosszabb is, mehetünk volna Amerikába is – Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében. In: Sik E.-Tóth J. (szerk.) *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest: MTA PTI, 93-155.
- Meinhof, U. H.-Galasinski, D. 2000. Photography, Memory, and the Construction of Identities on the former East-West German Border. *Discourse Studies*, 2(3): 323-353.
- Meinhof, U. H. (ed.) 2002. *Living (with) Borders. Identity Discourses on East-West Borders in Europe*. Hampshire, Burlington: Ashgate, 15-32.
- Meinhof, U. H. (ed.) 2003. Bordering European Identities. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 29: 5.
- Morawska, E. 1985. *For Bred with Butter: Life-Worlds of East Central Europeans in Johnstown, Pennsylvania, 1890-1940*. Cambridge: Cambridge University Press
- Reichert, J. S. 1982. Social Stratification in a Mexican Sending Community: The Effect of Migration to the United States. *Social Problems*, 29: 422-433.

- Schwedt, H. 1984. Abwanderung und Dorfkultur. In: Schwedt, H. (ed.) *Migration und Dorfkultur*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH., 3–69.
- Tilly, Ch. 2001. Áthelyeződött hálózatok. In: Sik E. (szerk.) *A migráció szociológiája*. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium, 89–103.
- Váradí M. 1999. Pinkamindszent (Allerheiligen). Verlustgeschichte einer Grenzgemeinde. In: Haslinger, P. (hg.) *Grenze im Kopf*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 141–158.
- Wallace, C.-Chmouliar, O.-Sidorenko, E. 2001. Nyugat-Európa keleti határa: mobilitás az ütközőzónában. In: Sik, E. (szerk.) *A migráció szociológiája*. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium, 171–191.
- Wastl-Walter, D.-Váradí, M. M. 1994. The Divergent Development of Two Villages in the Austro-Hungarian Border Region. *Revista Estitudos Fronterizos, Instituto de Investigaciones Sociales de la UABC*, Numero 34: 167–193.